

Тетяна КУЗИК (Київ)

ПЕРЕХІД ЖИТЕЛІВ СЛОБОДИ ДАНИЛІВКИ У ПІДДАНСТВО ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО*

“...жили в наших местах Запорожец и Змий; жили они, жили да заспорили за границы своих владений; спорили они, спорили, а потом и решили, чтоб покончить спор, провести борозду между своими владениями. Вот Змий запрегся в плуг и проорал ров ...и потекла потом по той оранке речка, и прозвали ту речку Ориль”.

Легенда, записана Д. Яворницьким¹

“...Орелі не існувало доти, доки Запорожець не впряг Змія в плуга”.

Інтерпретація легенди М. Слабченком²

Ця легенда перегукується з історичним образом Війська Запорозького Низового за часів його перебування під російською протекцією (1734–1775): оборону поселення або ділянки землі символізує виокремлення та захист “свого” простору³; оборону Військових Вольностей вважають знаковою характеристикою останньої доби в історії Січі.

Питання про запорозькі землі набуло історіографічного забарвлення ще в 60-х роках XVIII ст. Тоді Кіш намагався здобути від російського двору жалувану грамоту на земельні володіння (продовжуючи розшукувати в архівах “оригінал” універсалу Богдана Хмельницького⁴), а історик Г. Ф. Міллер – з’ясувати історичну легітимність претензій запорожців⁵.

* Висловлюю щиро подяку Андрієві Стародубу Лідії Сухих та Максимові Яременку за цінні зауваження висловлені під час підготовки цієї публікації

¹ *Еварницький Д.* Вольности запорожских козаков – СПб., 1898. – С. 155.

² *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 188.

³ *Рыблова М. А.* Понятие “граница” в представлениях донских казаков // Этнографическое обозрение. – 2002. – № 4. – С. 6.

⁴ Йдеться про універсал від 15 січня 1655 р. Війську Запорозькому Низовому на землі, даний на підтвердження привілею польського короля Стефана Баторія. Більшість дослідників вважає цей універсал підрубкою XVIII ст. Опубл.: *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького – Дніпропетровськ, 1994. – С. 614–616; Документи Богдана Хмельницького – К., 1961. – С. 638–639; Універсали Богдана Хмельницького – К., 1998. – С. 250–251. Списки універсалу див. також Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 19, 28; Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 132–134; там само. – Спр. 11904. – Арк. 17, 20.

⁵ Див. праці “О малороссийском народе и запорожцах”, “Краткая выписка о малороссийском народе и запорожцах” та “Рассуждение о запорожцах и краткая выписка о малороссийском народе и запорожцах” (*Миллер Г. Ф.* Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846. – С. 14, 40, 43, 52, 54).

З кінця XIX – початку XX ст. символом історії Нової Запорозької Січі стала метафора агонії. Провідну роль у її концептуалізації відіграли ідеї антропогеографії Фрідріха Ратцеля (1844–1904)⁶. Їхнє поширення спричинило зростання інтересу до історичної географії, історії окраїн, колонізації тощо. У працях А. Шиманова⁷, О. Твердохлебова⁸, Д. Яворницького⁹, Н. Полонської-Василенко¹⁰ та інших дослідників історія Нової Січі постала як “передсмертна поземельна боротьба”. Її розглядали як зіткнення двох колонізаційних хвиль, одна з яких ішла з півночі на південь (“наступ на запорозькі землі”), інша – в протилежному напрямі, з самого Запорозжя (“обстоювання”). Причину виникнення конфлікту почали вбачати у відході запорозців зі своїх земель після розгрому Січі в 1709 р. та їхньому “поверненні” у 1734 р.¹¹. Було сформовано образ Військових Вольностей як території з усталеними лінійними кордонами, яка постійно скорочувалася¹². Дослідники зосередили увагу на вивченні колонізаційної політики російського уряду та заходів Коша, спрямованих на протидію державній колонізації Військових Вольностей (їхнє залюднення, пошук документів на право володіння, депутації до імператорського двору тощо). Ця тематика й донині становить вісь зацікавлень істориків Запорозжя¹³.

⁶ Марков Г. Е. Очерки истории немецкой науки о народах: В 2 т. – М., 1993. – Т. 2. – С. 58–72.

⁷ Шиманов А. Предсмертная борьба Запорожья (эпизод из его пограничных споров с бывшей Слободской Украиной) // Киевская старина. – 1883. – № 12. – С. 609–636.

⁸ Твердохлебов А. Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья за целостность своих владений // Там само. – 1886. – № 12. – С. 749–756.

⁹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1.

¹⁰ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина: У 2 т. – Мюнхен, 1965–1967. – Т. 1–2.

¹¹ Натомість самі запорозьці вважали, що у 1734 р. вони повернулися підданство Росії разом зі своїми землями (Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 2003. – Т. 3. – С. 308). Дійсно, більшість запорозьких земель за Адріанопольським договором від 13 червня 1713 р. та Межовим записом від 13 липня 1714 р. відійшли до Османської імперії. З часів перебування запорозьців під кримською протекцією в Самарській товщі продовжувала існувати запорозька паланка (див.: Модзалевский В. О. Материалы для истории Полтавского полка (оттиск из первого выпуска Трудов Полтавской ученой архивной комиссии). – Полтава, 1905. – С. 31). Ревізія Полтавського полку (1732) спростовує уявлення, що перехід запорозьців під кримську протекцію став поштовхом до колонізації земель на південь від Орелі населенням Полтавського полку. Навпаки, ревізія зафіксувала наявність за Ореллю тільки двох хуторів де мешкали підсудки та двох, у яких люди бували тільки під час сінокосу Решта 32 хутори значаться як “пустые” (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського – Ф 1. – № 54335 (Лаз. 23). – Арк. 164зв., 216, 222, 517, 531).

¹² Практично всі дослідники, за винятком російських істориків XVIII ст., наголошували на постійному скороченні запорозьких володінь за часів Нової Січі. Лише Н.-Г. Леклерк (якого не можна запідозрити в антипатії до запорозьців) писав про їхнє розширення (Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т. 1. – С. 41).

¹³ Швидько Г. К. Останні спроби запорозьців відстояти свої вольності // Південна Україна XVIII–XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 12–19; Посушко О. М. Боротьба Запорозької Січі за свої землі в середині XVIII ст. // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. –

Здавалося б, проблему вичерпано: єдина творча перспектива її подальшого розроблення – нанесення “штрихів” на полотно, де не залишилося білих плям. І все ж таки наслідують звернути увагу науковців на ще один епізод “передсмертної поземельної боротьби”, найяскравіше відображений у донесенні священика церкви Покрови Святої Богородиці слободи Данилівки Симеона Левицького в Полтавське духовне правління від 10 липня 1751 р. У ньому йдеться про наїзд кодацького осаула Мартина Сердечного на слободу та про перехід її жителів у підданство Запорозького Війська¹⁴.

Ситуація, описана у скарзі, шокує поєднанням екстремальності та буденності. Насиченість тексту елементами прямої мови створює ілюзію відчуття “позатекстової реальності”, перетворення читача на спостерігача та слухача. Віддамо належне цим “живим голосам минулого” – вони подекуди надзвичайно колоритні (“хочь, и с тебе мяса самого, вражий сину, нароблю”, “секая-такая, неверная, мурая”). Особливих барв їм надало намагання священика відтворити “богомерзкие” інвективи запорожців у пристойній формі, щоб донести їхній зміст до Духовного правління (“поступлю с вами колмицкою любовію”, “сега попа з-завитру убити б”), та вкраплення елементів мови “книжної” (“суммо”, “інсперато”).

Відхід від сухого канцелярського викладу надає текстові пізнавальної драматичності – надто вже дисгармонують поведінка запорожців з очікуваною героїкою “обстоювання Вольностей”. Але, мабуть, будь-які “тенденції” чи “процеси”, якщо поглянути на них крізь уявний мікроскоп, вималюються перед нами як трагедії й життєві негаразди так званих “пересічних людей”.

Звернімося до місця події. Слободу Данилівку (інша назва – Бригадирівка) осадив бригадир Данило Апачинін на лівому березі Дніпра, на ґрунтах, куплених у 1741 р. в жителя містечка Переволочни Варвари Федорихи¹⁵. Поселення лежало на південь від р. Оріль. Остання була символічним кордоном “ментальної географії” як для запорожців, так і для населення Гетьманщини: нею закінчувалася “Русь”¹⁶ або “города”¹⁷. Бар’єрність кордону посилювала збудована вздовж

С. 24–29; *Мірущенко О.* Земельне питання в економічному розвитку Запорозьких Вольностей // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – С. 180–189; *Швидько Г. К.* Актові джерела до історії Запорозжя останніх років його існування // Південна Україна – 2001. – Вип. 6. – С. 9–14 та ін.

¹⁴ Симеон Левицький також подав скаргу до Полтавської полкової канцелярії, яка стала поштовхом до тривалого протистояння між Запорозжям і Полтавським полком за юрисдикцію над селом Данилівкою. Оригіналу цього донесення не виявлено; його відтворено в донесенні Полтавської полкової канцелярії гетьманові К. Розумовському від 16 листопада 1751 р. (див.: ЦДІАК України – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 2зв.–4зв.).

¹⁵ *Еварницький Д. И.* Источники для истории запорожских казаков – Владимир, 1903. – Т. 2. – С. 1711.

¹⁶ “Руссю” називали як правобережні, так і лівобережні українські землі на північ від Військових Вольностей. *Еварницький Д. И.* Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского монаха Полтавского монастыря в 1750–1751 г. – Екатеринослав, 1915. – С. 99; Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 3. – С. 654, 695; Там само. – К., 2006. – Т. 4. – С. 609.

¹⁷ Наприклад “не на продажу в городи, но в презент” (Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Т. 4. – С. 633).

Орелі система російських укріплень – Українська лінія. Далі на південь, за стереотипним уявленням, скажімо, пересічного жителя міста Полтави, розміщувалося “царство розбійників”¹⁸. Але в населення південних сотень Полтавського полку особливого страху це “царство” не викликало (це засвідчує кількість заснованих ними залінійних слобід і хуторів¹⁹) – його привабливість значно посилював земельний голод спричинений розселенням на лінії полків ландміліції²⁰. Жителі Китайгорода, Царичанки чи Нехворощі навряд чи змогли б точно вказати, де починалися “запорожские кочевища”²¹ – вони лежали десь далі на південь, за кордоном 1714 р.²² Загалом, для влади Гетьманщини залінійні землі були “порожніми”, де в “займах едень другому перешкоды чинить не повинень, на что и законы суть”²³, для Запорозького Війська – “здавна заслуженими” Вольностями. Щоправда, в Коші не мали чіткого уявлення, що саме обмежувало Військові Вольності на півночі – кордон 1714 р.²⁴ чи річка Оріль²⁵.

У 1742 р. Кіш подав скаргу імператриці на Д. Апачиніна й отримав рішення про заборону бригадирові осаджувати поселення в запорозьких землях²⁶. Але невдовзі Данилівка потрапила під юрисдикцію Орлицької сотні Полтавського полку. Указ Сенату від 8 березня 1743 р. узаконював колонізацію земель на південь від Української лінії вихідцями з Гетьманщини²⁷. Але переселенці не отримували жодних пільг: у Сенаті вважали, що вони “идуть изъ воли своей и для своего удовольствия”²⁸. Їх не звільняли від “загальнонародних повинностей”, зокрема від сплати консистентського збору (так званих “порцій” та “рацій”), призначеного на утримання розквартированих в Україні російських полків²⁹. З іншого боку, вони потерпали від нападів і поборів полковників Кодацької Самарської паланок.

¹⁸ *Еварницький Д. И.* Две поездки... – С. 1.

¹⁹ Див., напр., опис поселень на південь від Української лінії, складений у 1761 р. В. Магденком, К. Прокопівим та С. Бузанівським (ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13796. – Арк. 53–123).

²⁰ Напр., на початок 1745 р. у козаків Китайгородської сотні не було “никаких грунтово кромеедних жилищних плецов за отнятием на лантмилици всехъ угодій” (ЦДІАК України – Ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 25зв.). Про суперечки за землі між Полтавським полком і полками ландміліції, поселеними на Українській лінії, див.: ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9775, 11948, 11951, 11952, 12890.

²¹ *Еварницький Д. И.* Источники... – Т. 2. – С. 1937.

²² Згідно зі статтею 7 Адріанопольського договору від 13 червня 1713 р. (Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Т. 5. – № 2687) та Межевим записом від 13 липня 1714 р. (Там само. – № 2834) кордон між Російською та Османською імперіями було встановлено у межиріччі Орелі та Самари, від Дніпра до р. Тернівка, далі – через верхів’я річок Грузька Кривий Торець, Лугань до місця впадіння р. Темернику у Дон.

²³ ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11368. – Арк. 162.

²⁴ Архів Коша... – Т. 3. – С. 309; Т. 4. – С. 577.

²⁵ Там само. Т. 4. – С. 90, 160, 162.

²⁶ Указ Сенату від 21 липня 1742 р. (ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 203–203зв. Копія).

²⁷ Текстуказу див.: Там само. – Спр. 13796. – Арк. 40–41. Копія.

²⁸ Там само. – Арк. 41.

²⁹ Розповсюджене в підручниках та нарисах з історії України твердження, що за часів правління Єлизавети Петрівни Україну було звільнено від консистентських зборів, є

“Цінність” слободи Данилівки для фіскальних інтересів прояснюють ревізійні відомості: у 1751 р. там обліковано 12 дворів, які перебували “в свободности”³⁰; в 1753 р. – 8 дворів козацьких та 18 – посполитих бригадира Апачиніна³¹. Усенаселення належало до категорії “крайне нишетьних”.

“Порубіжність” залінійних поселень визначалася міграційною активністю населення та його ставленням до влади³². Найвлучніше їх окреслює інвектива, вживана козацьким осавулом щодо жителів Данилівки: “безпанские сини”. З нею, вочевидь, могли б солідаризуватися як у Коші, так і в Полтавській полковій канцелярії. В останній скаржилися, що жителі залінійних слобід “указних податей и повинностей по полку вистатчать отказуются, зачем-де немалые умножились домимки”³³. Так, упродовж 1744–1751 рр. сотенній Орлицькій канцелярії жодного разу не вдалося стягти з жителів Данилівки згаданих платежів³⁴. Кошовий отаман Данило Гладкий стверджував, що “малое число есть ис них (жителів залінійних поселень. – *Т. К.*) ползи і надобности за обиклостию того народа с места на место всегда переходитьи скриватся от служби и повинностей”³⁵. Одружені запорожці, які оселялися в таких поселеннях, взагалі не відбували служби ні Запорозькому Війську, ні сотенним правлінням³⁶. Не випадково в Полтавському полку найбільше колишніх запорожців нараховувала єдина залінійна сотня – Старосамарська³⁷.

Атмосферу конфліктності на порубіжжі Запорожжя з Гетьманщиною породжувало зіткнення традиційної для січовиків системи влади/власності/ідентичності з експансією осілого світу. У Запорожжі право володіння (чи користування) землями мало корпоративний характер і опосередковувалося належністю до товариства. Схожа форма “верховної власності” на землі була властивою для номадів³⁸. Проте, на відміну від кочових суспільств³⁹, у Запорозькому Війську

необґрунтованим – див.: *Нечипоренко П.* Про “порції” та “рації” на Гетьманщині 1725–1750 рр. (Матеріали про загальні норми податку та як їх здійснювано у полках Чернігівському та Ніженському) // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН – К., 1928. – Кн. 20. – С. 176–198.*

³⁰ ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11600. – Арк. 25.

³¹ Там само. – Спр. 11601. – Арк. 711.

³² У географічному вимірі порубіжжя Запорожжя та Гетьманщини у середині XVIII ст. можна співвіднести з межиріччям Орелі та Самари.

³³ ЦДІАК України – Ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 81. – Арк. 67.

³⁴ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18859. – Арк. 1; Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 4зв.–5.

³⁵ Архів Коша... – Т. 3. – С. 308.

³⁶ Див., напр., донесення Старосамарського сотенного правління до Полтавської полкової канцелярії від 11 квітня 1745 р., що “в грунтах как помянутіе жонатіе запорожци, так и все старосамарские обиватели от запорожских козаков ничимъ волности не имеютъ, да и от оних живущих пры Старой Самаре запорожских козаков никакой службы не продолжается” (ЦДІАК України – Ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 29зв.).

³⁷ Там само. – Арк. 30–30зв.

³⁸ *Крадин Н. Н.* Кочевые общества. – Владивосток, 1992. – С. 97; *Жумангабетов Т. С.* Право собственности на землю у средневековых кочевников // *Восток – 2003. – № 4. – С. 113.*

³⁹ *Крадин Н. Н.* Кочевые общества. – С. 145.

владу було організовано не за ієрархічним принципом, а по горизонталі: загальна Військова рада – курінні отамани – військова старшина. Щороку 1 січня на Військовій раді угіддя розподіляли між куренями жеребкуванням⁴⁰. Це стосувалося тільки берегових смуг та сіножатей – для запорожців орна земля не мала цінності⁴¹. В основі їхньої колективної ідентичності лежало уявлення про військово-промисловий характер власного життя забезпечення: “запорожські козаки, собственной своей экономии не содержат и хлеба не пашутъ”⁴². Крізь призму стосунків з “іншими” корпоративний характер влади/власності в Запорозжжі відзеркалювався у формулі “никто и нигде не в своихъ волностяхъ напрасно, без заплаги, корыстей иметь не можетъ”⁴³.

Якщо взяти за концепт характер поборів і платежів, то на основі документа можна виокремити три моделі взаємин між запорожцями та населенням, яке осідало на південь від Лівії. Одну з них окреслюють погроза запорожців “всехъ васъ, безпанські сини, випалимъ” та піднесення сільським отаманом “в честь” чорних ягнят і смушок. Для її детальнішої реконструкції звернімося до документів, у яких описано напади кодацьких і самарських полковників на хутори китаїгородських жителів. Ці наїзди здійснювалися під “ропущеннимъ значкомъ”, досить часто вночі⁴⁴. Вони були регулярними і мали сезонний характер: “ежегодно по дважды: восени старими овцами, а навесне молодими ягнятами грабителства приключаютъ”⁴⁵. Грабунки супроводжувалися погрозами “зажигать хутора”⁴⁶. Усталеність поборів саме ягнятами, смушками, вівцями засвідчують не тільки скарги та реєстри награваного. У 1754 р. китаїгородський сотник Павло Семенов скаржився в Кіш на відгін у нього запорожцями коней. Ось як він описував коня одного з нападників: “Рудий биль на той лошади, на которой пред тим Самарской паланки асауль по футорах для грабителства смушков ездилъ”⁴⁷. Означення “для грабителства смушков” вжито у донесенні, яке не мало елементу скарги власне на такі наїзди. Тобто це кліше позначало їхню специфіку, відмінність від звичайного грабунку.

Якщо вважати основною мотивацією цих “походів” тільки отримання здобичі, то впадають у вічі ірраціональні прояви жорстокості нападників. Наприклад, у середині квітня 1753 р. осавули Кодацької та Самарської паланок на чолі загону з 40 чоловік напали вночі на китаїгородські хутори і “не точию брали ягнята, но напрасно конми убивали молодие и старие овци, и при том аки неприятел,

⁴⁰ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 86; Фелицын Е. Д. Кубанское казачье войско. – Воронеж, 1888. – С. 18.

⁴¹ Слабченко М. С. Організація народнього господарства України від Хмельниччини до світової війни. – К., 1927. – Т. 5. – Вип. 1: Соціально-правова організація Січи Запорозької. – С. 90–92.

⁴² Архів Коша... – Т. 4. – С. 582.

⁴³ Там само. – Т. 3. – С. 84.

⁴⁴ Див., напр.: Там само. – С. 131; ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 115зв.; Там само. – Ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 66. – Арк. 31зв.

⁴⁵ ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 93.

⁴⁶ Там само. – Арк. 21; там само. – Спр. 18012. – Арк. 2.

⁴⁷ Архів Коша... – Т. 4. – С. 199.

примикалис з голими списами до людей колоть, чимъ детей многихъ до полусмерти перелякали, а надраніе ягнята лупили, и с оних мясо ни себе не забирали, ни обивателем возвращали, но хуже неприятеля, глумяс, бросали в воду⁴⁸. Запорожець-“бродяга” Степан Струценко погрожував китайгородські хутори палити і “цуркою крутить обивателямъ головы”⁴⁹. Нічого подібного не спостерігалось, скажімо, під час наїздів запорожців на підданих Кримського ханату для відгону коней чи худоби⁵⁰.

Очевидно, демонстративна жорстокість у ставленні до “інших” була способом періодичного утвердження січовиками влади/власності на “своїх” землях. У свідомості пересічного запорожця останні ще не набули абстрактного представлення як “територія”, а мислилися як сукупність окремих урочищ, балок, річок, угідь⁵¹. Військові Вольності не мали контурного окреслення у вигляді “кордонів”⁵² – їхнє “обстоювання” означало періодичне підтвердження належності Війську кожної конкретної місцини через роз’їзди паланкових загонів. При цьому зверхнє поведження з “мужиками” було виявом самоідентифікації запорозької громади. Доволія скраво та виразно це сформулював гайдамацький ватаг Григорій Похил: “Я, будучи ридной козак и христианин бариша ... недобрех сынив ... мужиков без милости драти буду поки жив на свити”⁵³. Цікаво, що саме таким уявляли “справжнього” запорожця жителі Гетьманщини⁵⁴. Наведу ще один приклад. У 1758 р. кодацький старшина Петро Олексіїв у Переволочній побив канчуком “едного мужика, называемого Паламара, за ругателство”⁵⁵. Кіш намагався

⁴⁸ ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 115зв.

⁴⁹ Там само. – Арк. 77зв. – 78.

⁵⁰ Див., напр., матеріали Комісії для розгляду взаємних претензій запорожців та підданих Кримського ханату (опубл.: Архів Коша... – Т. 2–3).

⁵¹ Див., напр., свідчення запорозьких старожилів Максима Кальниболотського Олексія Вербицького про володіння Запорозького Війська (*Ливовар А. В.* Поселення задніпрянських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття – К., 2003. Електронна версія: <http://www.library.kr.ua/elib/pivovar/pivo37.html#2>)

⁵² Ні російсько-турецький кордон встановлений у 1740–1742 рр., ні кордон з Донським Військом встановлений у 1746 р. рішенням російського Сенату не були межами Військових Вольностей. Так, відомство Інгульської паланки охоплювало землі в межах річки Дніпра та Південного Бугу аж до Дніпровського лиману, тобто далеко на південь від російсько-турецького кордону. Запорожці не тільки осаджували там зимівники – ногайські чабани могли перебувати на цих землях тільки взимку і з дозволу Коша (ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 173. – Арк. 8, 12, 14). Навіть у 1775 р., тобто майже через 30 років після встановлення кордону з Донським Військом по р. Кальміус, в Коші продовжували розглядати р. Міус як запорозьке володіння. Так, Хома Сукур засвідчив у Кальміуській паланці, що він торгував горілкою з зимівнику “выстроеномъ имъ зъ ведомася паланки пределовъ Войска Запорожского над рекою Миусомъ” (ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 363. – Арк. 5, 9, 15).

⁵³ *Эварницкий Д. И.* Две поездки... – С. 40.

⁵⁴ На цю думку наштовхує коментар архімандрита Леонтія до наведених слів Григорія Похила: “В чем он и устоял как постоянный запорожец и как знатный разбойник” (Там само. – С. 40).

⁵⁵ ЦДІАК України – Ф. 94. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 471.

виправдати Петра Олексієва: він це вчинив “з неутерпимости и военной натуре”⁵⁶. Тобто “запальчивость” для січовика була нормальною моделлю емоційної поведінки людини військової. Щоправда, ця “корпоративна солідарність військових” не поширювалася на “людей подневольных”: російських солдатів, козацтво Гетьманщини і навіть на одружених запорожців, які належали до військового підданства⁵⁷. Відомі випадки, коли січовики відмовлялися нести службу разом з останніми, “имея от них отличность”⁵⁸.

Загалом, терор стосовно тих, хто не був членом січового товариства – реліктової форми чоловічих союзів, а також сезонність нападів полковників на залінійні поселення єднає цю форму стосунків з інститутом наїзництва, властивим багатьом народам⁵⁹. Піднесення нападникам чорних ягнят – символічний викуп за життя та спокій, інакше – за право “пити воду” (у документі згадано про заборону жителям Данилівки “пити воду” з Дніпра)⁶⁰.

Побори ягнятами мали дуальний характер – і “контрибуції”, і “награждения” (у документі – “благодарение”). Так, у 1754 р. самарський полковник Павло Малий писав у Кіш, що “овець черных и белых ... до ста взяли онъ ... по давнему обикновению, к чему они ... старосамарци всегда такое награждение делают и делать желают”⁶¹. Звісно, можна інтерпретувати ці слова і як вияв цинізму Павла Малого, і як намагання виправдатися. Але цікаво, що і сам звичай, і його словесна репрезентація в кліше “овець черныхъ и белыхъ” дивним чином перегукуються з біблійним сюжетом про Якова і Лавана⁶². Можливо, цю дуальність породжував “ми-образ” Війська як “арматного стада”⁶³ у поєднанні з уподібненням функцій паланкової старшини чабанським (та й організація Коша нагадувала організацію “кхоша” – об’єднання чабанів у татар)⁶⁴. Паланковим полковникам

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Див. для порівняння дослідження про субкультуру людей зброї у XVII ст.: Яковенко Н. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників // Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 189–229.

⁵⁸ ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 2.

⁵⁹ Див. для порівняння: Мирзаєв А. С. Наездничество как традиционный адыгский общественный институт // Этнографическое обозрение. – 2002. – № 1. – С. 93–108.

⁶⁰ Наведу ще кілька прикладів. У 1752 р., навесні, полковник Самарської паланки Онуфрій Яковлев набрав у Старій Самарі чорних та білих ягнят. 1 липня йому на зміну в паланку прибув Корній Таран, який заборонив жителям містечка “пити воду з Самари” (ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11368. – Арк. 58). У 1753 р. депутат від Війська у Старосамарській комісії погрожували жителям містечка, що “им с Самари пить води не дадут” (Там само. – Спр. 9333. – Арк. 129зв.). У 1761 р. запорожці заборонили старосамарцям користуватися угіддями і дозволили “толк в городе сидеть да одну воду пить” (Там само. – Спр. 11904. – Арк. 85зв.).

⁶¹ Архів Коша... – Т. 3. – С. 147.

⁶² “Я пройду по всему твоему скоту сегодня, отдели из него всех овнов, покрытых точками и пятнистых, и всех овнов, черных из ягнят, и всех пятнистых и покрытых точками из козлов, и это будет моею платой... все, что не покрыто точками и пятнисто среди коз и не черное среди ягнят – украдено это, если найдется у меня!” (1 Бт., 30: 32, 33). Висловлюю щире вдячність А. В. Стародубу який звернув мою увагу на цей сюжет

⁶³ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 149.

⁶⁴ Там само. – С. 98.

товариство делегувало обов'язки “охраненія” та “смотренія” – щоправда, їм було “поручено не череду пасти, но всякі порядки”⁶⁵.

Цікаво, що паланковий полковник “пастух” не отримував жалування від Коша⁶⁶ – як і біблійний Лаван, він, образно кажучи, мав задовольнятися “приплодом від овець”. У документах є згадки про стягнення полковниками десятини “від невода”, “від бджіл”⁶⁷, захоплення худобиз вимогою викупу тощо⁶⁸ – усе майно, набуте поселенцями у Військових Вольностях, вважалось власністю Війська. Під час наїзду на Данилівку запорожці стягли з її жителів навіть викуп за будинки “хати же-де все ихъ, обивателскіє, им же, по оценки своей, попродавши, денги себе забирали”⁶⁹.

Дозвіл “пити воду” не означав надання права на користування землями та угіддями – для його отримання поселенці мали виконати ритуал “уговору” паланкового полковника (у документі – наказ просити “милості”). Наприклад, у 1756 р. жителі містечка Старої Самари “паланки Самарской полковника Водолагу в позволеніи имъ сего году генвара с 1 числа до праздника верховных апостоловъ Петра и Павла з леса дрова рубать, поле пахать и сено косить его, полковника, уговорили за пятьдесятъ рублей и три шовкомшитие рубашки”⁷⁰. Інакше це називалось “покупать грунта”⁷¹. Плату не було регламентовано – вона мала характер “гостинців” або “поклонів”, які підносили кожному полковникові, який прибував у паланку на заміну (в часи Нової Січі це відбувалося здебільшого двічі на рік). Подібна форма взаємин була досить давньою. Наприклад, козак Іван Білозерський, який до 1711 р. жив у містечку Вільному володів хутором в урочищі Хашува-тому. За це він “давалъ запорожцамъ товщи Самарской в паланку в годъ по лисице или за неимениемъ лисици – денегъ шестьдесятъ копеекъ”⁷².

І “контрибуція”, і “добровільні датки” були формами екзоексплуатації – поселенці залишалися поза юрисдикцією Коша. Запис жителів слободи Данилівки у компут означав їхній перехід у військове підданство. Тепер її жителі мали нести певні служби та повинності на користь Війська взамін “защитенія” останнім. Вже влітку 1751 р. Орлицьке сотенне правління повідомляло полкову канцелярію, що слобода “тянетъ подати до паланки Кодацкой, и уже с оного села обиватели на паланку Кодацкую и сено ... косили”⁷³. У свою чергу, кодацькому полковникові з Коша віддано наказ її “в своемъ ведомстве содержать и никому ни до какихъ обидъ и озлоблений не допускать”⁷⁴.

Не виключено, що для паланкової старшини більш звичними й зрозумілими були традиційні “кормління”. Наприклад, у 1752 р. самарський полковник проіг-

⁶⁵ Архів Коша... – Т. 1. – С. 311.

⁶⁶ Там само. – Т. 4. – С. 138.

⁶⁷ ЦДІАК України – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 312. – Арк. 37.

⁶⁸ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 33.

⁶⁹ Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 4.

⁷⁰ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13893. – Арк. 2.

⁷¹ Там само. – Спр. 9333. – Арк. 33.

⁷² Там само. – Арк. 32.

⁷³ Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 5.

⁷⁴ Там само. – Арк. 5зв.

норував ордер Коша про повернення китаїгородському козакові Куриленку захопленого майна і “послалъ асаула Вырозуба с козаками на хутора для набраня овецъ”⁷⁵. При цьому підписар Самарської паланки “тоть ордеръ браниль, сказуючи при томъ, что ежели по онимъ ордерамъ то исполнять, то ис чего-де будетъ намъ жить”⁷⁶. Звісно, не завжди реакцією на такі розпорядження Коша була агресія. В одному з документів зафіксовано випадок курйозний: у 1753 р. в Кодацькій паланці запорожці були змушені повернути орлицьким жителям захоплених коней – тваринам було “на смех и крайнюю ... обивателем обиду подрезовано гривы и хвосты при рипцях”⁷⁷. Об’єктом подібного нападу могли стати свої ж таки піддані. Наприклад, у ніч на 19 червня 1768 р. “об’їздка” Кодацької паланки у кількості 30 чоловік на чолі з підосавулом переїхавши через Дніпро, пограбувала села, які належали до відомства Протовчанської паланки⁷⁸.

Документ руйнує уявлення про запорозькі паланки як адміністративно-територіальні одиниці, що існували здавна й виникли внаслідок акту поділу території, оскільки засвідчує наявність у запорозьких землях поселень, які перебували поза паланковою юрисдикцією. У документах Архіву Коша не знаходимо не тільки ознак поділу Військових Вольностей за територіальним принципом, а навіть слідів охоплення терміном “паланка” адміністративних округ – їх називали “паланковими відомствами”. Останні не охоплювали всіх військових земель. Саме тому військовий старшина Андрій Порохня в 1768 р. називав відомство Протовчанської паланки “новозанятою областю”⁷⁹.

Не маючи змоги в межах цієї публікації детально розглянути проблему еволюції паланки, зауважимо, що до середини XVIII ст. Самарська й Кодацька паланки перетворюються на фіскальні центри (останню в одному з документів січового архіву названо “Войсковий дворець”, тобто господарський двір)⁸⁰, а також адміністративні органи Коша для управління одруженими козаками та посполитим населенням Вольностей. Становлення паланкового відомства означало, що поряд із традиційною “демократичною” моделлю організації влади/власності в Запорозжжі вибудовувалася нова, ієрархічна: Військо Запорозьке Низове – “вассалы и подданные” російського імператорського двору, одружені козаки і посполите населення – піддані січовиків. Поступово формувалося уявлення про належність підданих Війську “по землі”⁸¹, а також про ще одну “вольність” Війська – право на власне підданство, яке, поряд із землями, почали розглядати як “награждение” за службу⁸².

Становлення відносин підданства наштовхувалося на бар’єр ментальних стереотипів. Коли запорожці стверджували, що жителів Данилівки слід видво-

⁷⁵ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 76зв.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само. – Спр. 11922. – Арк. 11зв.

⁷⁸ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 55, 65–68.

⁷⁹ Там само. – Арк. 65.

⁸⁰ Там само. – Спр. 356. – Арк. 2.

⁸¹ *Еварницький Д. И.* Источники... – Т. 2. – С. 1917.

⁸² Архів Коша... – Т. 3. – С. 88.

риту за межі Військових Вольностей, вони мислили майже як один з наближених Чингісхана, який вважав, що “від ханьців немає жодної користі державі, (тому) можна знищити всіх людей і перетворити (їхні) землі в пасовища”⁸³. Звісно, йдеться не про “знищення”, а про те, що осіле населення не вписувалося в ідеальний образ середовища існування ні кочівників, ні запорожців. Більш того, поселенців сприймали як деструктивну силу, що руйнувала економічні підвалини існування Війська: від них “обида в звериной и риболовной добичах и утеснение в жилищах воспоследует, ибо запорожские козаки с тех добычей корыст свою и препитание имеют” і з того несуть службу⁸⁴.

Звісно, життєзабезпечення осілого населення більшою мірою змінювало навколишнє природне середовище, аніж традиційні запорозькі промисли. Але навряд чи змогли б “спустошувачі” розорати весь степ, виловити в Дніпрі всю рибу чи випити воду. Реальністю був страх спустошення, який і породжував природоохоронну політику Коша⁸⁵.

Оселення у Вольностях “простонародства” подекуди сприймали в Січі як образу честі Війська. Так, запорожці скаржилися, що “зимовники свої оставивши, принуждены били зь своїх здавна заслуженных и высочайше жалованных Волностей, уступая недавно с Малой Россіи с подданства от владелца вибегшему предписанному Березану (старосамарському сотникові – *Т. К.*), посходить и стеснится в других местах”⁸⁶. Місце для “стеснення” у них було ще досить – сотник ображав “самимь своимь присутствием” на військових землях. Так само пересічний січовик сприймав і військове підданство, у тому числі й “рабочих самарских и кодацких козаков”⁸⁷. Наприклад, у 1772 р. з Коша було дано на прохання одруженого запорожця Григорія Довбиша печатку, “чтобь ему с пасекою в Кылчени бить ныхто из холостих козаковъ обиди не делал”⁸⁸.

Не тільки запорозька сірома, відчуваючи “тіснотув степу”, не вбачала користі у заселенні Вольностей⁸⁹. Старшина Онисим Кривицький стверджував, що “надобно не населять, но опростать от уже населившогося на нашей земле малоросійского народа, кой при первой с турками войне привлечеть к себѣ татарь, которые учинять изъ него первую свою добычу”⁹⁰ – російсько-турецька війна була

⁸³ Крадин Н. Н. Кочевые общества... – С. 158.

⁸⁴ ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 51зв.

⁸⁵ Про природоохоронну політику Коша див.: Гісцова Л. З., Демченко Л. Я. “Щоб зашадывши леса ... можно было и напредкычем користоватись.” // Архіви України – 1991. – № 5/6. – С. 75–85; Лащенко Х. Г. Проблема лісокористування на Запорозжі в світлі документів з Архіву Коша // Південна Україна XVIII–XIX століття Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 100–107.

⁸⁶ ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11904. – Арк. 13.

⁸⁷ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 96.

⁸⁸ Там само. – Спр. 136. – Арк. 162.

⁸⁹ Рябинин-Скляревський О. Запорозькі заколотита керуючаверства Коша у XVIII столітті // Малинова Н. Л., Сапожников И. В. А. А. Рябинин-Скляревский. Материалы к биографии. – Одесса; К., 2000. – С. 93, 111.

⁹⁰ Эварницкий Д. И. Две поездки... – С. 93.

реальністю життя степового порубіжжя⁹¹ навіть у мирний час – вона продовжувала “тривати” у вигляді чуток про вороже “внезапное нападение”, очікувань, страхів і сподівань.

Документ ще раз доводить, що колонізаційна політика Коша була явищем доволі пізнім – при переході військового підданства жителям Данилівки ніяких пільг не надавалося⁹². Ідею заселення Вольностей уперше зафіксовано в одному із документів Архіву Коша за 1756 р., де вона подається як спосіб протистояння саме державній російській колонізації⁹³. У 1761 р. колишній військовий писар Іван Чугуївець радив запорозькій старшині заселяти Вольності, “чтоб не называли порожнею и пустою землею ... ежели засядут, то не утерятца и никакая пустая земля”⁹⁴. Щоправда, у цих випадках йшлося тільки про осадження запорожцями зимівників, а не про сприяння збільшенню притоку переселенців. І тільки з кінця 60-х років XVIII ст. у документах з’являються відомості про зведення людей на поселення у Військові Вольності⁹⁵.

Інтеграція осілого населення шляхом ускладнення системи влади/власності, а саме перетворення паланки в адміністративний апарат для управління військовим підданством, була панівною тенденцією у взаєминах Січі та поселенців. Поступово дедалі більше залінійних поселень потрапляли під юрисдикцію Коша – як і жителі Данилівки, вони просилися “під військовуласку”, здебільшого під загрозою виселення та розорення⁹⁶. Наприкінці 1764 – на початку 1765 рр. військовий осавул Андрій Порохня захопив у китайгородського сотника Павла Семенова хутір, який знаходився за 17 верст на південь від Лінії, і облаштував там нову паланку – Протовчанську⁹⁷. На зворотній стороні рапорта Андрія Порохні, де він повідомляв про цю подію, читаємо резолюцію Коша: “По сему приговорено на сходки Порохне охранять землю... до самой Орели”⁹⁸.

---

⁹¹ На війну як перманентний стан життя населення степового порубіжжя звернув увагу В. Мільчев, розглянувши це явище як вияв феномену зони “трьохкордонів” на Півдні України (*Мільчев В. У пошуках “Антисічі”*: запорозькі осередки за межами вольностей (1740-і – 1760-і рр.) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 10. – С. 231–250).

⁹² Навпаки, коли в листопаді 1764 р. частина жителів залінійних хуторів перейшла в підданство Війська, Кіш віддав наказ взяти означених в реєстрі людей “подведомо Самарской паланки ... и по их недавнем сюда желанію ни в какие наряды и послылки и тяглости не определять и не превлекать” (ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 10).

⁹³ Тоді Данило Гладкий, Петро Калнишевський та Іван Чугуївець перебували в Петербурзі з клопотанням про надання Війську Запорозькому Низовому жалуваної грамоти на землі. У листі до кошового отамана Григорія Лантухавони писали: “Покорносуетуем возможности вашей і всему Войску... везде в пустых местах позволить зимовникамъ селиться, не худоб, чтоб распространит дали жилища, и не все те места явились б порожние, понеже тут мьного тем нарикають, чьто в Запорожеземли пустоймного” (Архів Коша... – Т. 4. – С. 586).

⁹⁴ ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 93.

⁹⁵ *Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина.* – Т. 1. – С. 100–103, 113–114; ЦДІАК України – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 357.

⁹⁶ Див., напр.: Там само. – Спр. 171, 176, 181.

⁹⁷ Там само. – Спр. 181. – Арк. 1, 38.

⁹⁸ Там само. – Арк. 127–127зв.

Загалом, прочитання документа крізь метафору Запорожця та Змія надає картині “передсмертної поземельної боротьби” калейдоскопічності та мозаїчності; окремі її фрагменти виглядають суперечливими й неузгодженими. Такою була агонія Запорожжя – прискорення плину часу та динаміки змін; нагромадження архаїчного та інтенсивне продукування нового; стан аномії, конфлікту звичних норм та ідентичностей з реаліями життя, відмирання та переродження традиційних інституцій.

Які наслідки мав напад запорожців на слободу Данилівку поза грою “тенденцій” та “сил макросвіту”? Гетьман Кирило Розумовський наказав покарати старшину Кодацької паланки за наїзд⁹⁹. Кошовий Яким Ігнатович відмовився виконати гетьманський ордер¹⁰⁰. Київська духовна консисторія прийняла рішення повернути Симеона Левицького в його парафію і надіслала розпорядження полтавському протопопу, щоб він “для отобратія от оного асаула церковнихъ ключовъ послал бы от себе какогo ведомства своего священника”¹⁰¹. Проте священник Симеон Левицький так і не ризикнув повернутися до Данилівки, а його дім було продано запорожцеві Власові Говоруну¹⁰². Надалі село вписували у ревізійні відомості як Полтавського полку, так і Кодацької (з другої половини 1754 р. – Самарської) паланки¹⁰³, і “паперова війна” за нього тривала аж до створення Новоросійської губернії¹⁰⁴. У 1756 р., лише через п’ять років після описаних у документі подій, жителі Данилівки “примикались бить” комісарів, які проводили ревізію в Полтавському полку, “объявляя, что-де они находятся в ведомстве Войска Запорожского ... а когда-де впред тудaxто прислан будетъ, то техъ посилнихъ всмерть побьютъ”¹⁰⁵.

Того самого року троє козаків принесли в дар церкві села Данилівки “большой колокол”¹⁰⁶. Серед них був Павло Брехара. Цікаво, чи не був він тим самим кодацьким полковником, який у травні 1751 р. погрожував жителям слободи “колмицкою любовию”?

* * *

Публікацію підготовлено згідно з методичними рекомендаціями, розробленими для видання корпусу документів “Архів Коша Нової Запорозької Січі”. При цьому допущено певний відхід від “Методичних рекомендацій”: виносні літери внесено в рядок без виділення курсивом, скорочення (у тому числі під титлом) розкрито, відновлені літери відтворено в дужках ()¹⁰⁷.

⁹⁹ Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 46–47.

¹⁰⁰ Там само. – Арк. 49.

¹⁰¹ Там само. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 727. – Арк. 7.

¹⁰² Там само. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 4321. – Арк. 172. У 1752 р. Симеона Левицького було тимчасово призначено вікарієм соборної Свято-Успенської церкви в м. Полтаві (Там само. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 727. – Арк. 17).

¹⁰³ Архів Коша... – Т. 3. – С. 89, 168–170, 176, 193–195, 265, 268–269, 288–291; ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9333. – Арк. 244.

¹⁰⁴ ЦДІАК України – Ф. 51. – Оп. 3. – Арк. 2–4зв.

¹⁰⁵ Там само. – Спр. 13774. – Арк. 3.

¹⁰⁶ *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 283.

¹⁰⁷ *Гісцова Л. З.* Методичні рекомендації по підготовці до видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі. – К., 1992; див. також: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. – К., 1998–2006. – Т. 1–4 (передмова від упорядників).

ДОКУМЕНТ

1751 р., липня 10. – Донесення священника церкви Покрови Святої Богородиці слободи Данилівки Орлицької сотні Полтавського полку Симеона Левицького в Полтавське духовне правління про напад запорозького загону, очолюваного осавулом Кодацької паланки Мартином Сердечним, на слободу та про перехід її жителів у підданство Запорозького Війська

арк. 2 В Д(у)ховное в Б(о)зѣ висоцепреподобнѣйшаго г(ос)п(о)д(и)на отца протопопа Полтавскогѡ Евстафія Могилянскогѡ правленіе

Залінійной слободи Даниловки от попа Сѹмеона Левицкогѡ

Покорное доношеніе

Імѣется покойного брегадира Данила Юріевича Опачинина деревня за Украинскою лінією, разстояніемъ въ сороку чѣтырехъ верстахъ при урочище Романковской Радути, при самом берегу реки на низ Днепра, въ которой деревнѣ коштомъ і стараніемъ онаго умершаго брегадира Опачинина и ц(е)рковъ Божія во імя Покрова Б(огороди)цы¹ сооружена им, Опачинином, до которой ц(е)ркви за цѣлого настоятеля мене, нижереченнаго іерея, по прошенію от негѡ об опредѣленій въ реченную слободку к церквѣ ѡт преосв(я)щеннѣйшаго митрополіта кѣвскагѡ грамматою прошлаго 744-го году сентября 12 д(ня) и опредѣлено², почему оной ц(е)ркви и по сее время находилса безотлучно. А сего 751 года прошедшагѡ мая м(еся)ця в послѣднихъ числахъ самая насто-ящая крайная нужда возбудила и привлекла мене, нижайшегѡ, таковым моймъ нижеординованнимъ и прописаннимъ созерцаніемъ утруждать, а іменно.

Званія запорожскаго менуеміе Новокодацкой поланки осавуль іменемъ Мартинъ а прозваніемъ Сердечній с товарищами своїми до двацяти челѡвѣкъ из-за Днепра лотками переехавши въ слободку Даниловку, остановясь у берегу противъ Божей ц(е)ркви, да там же, и близ моего двора, закричали злообичными своїми словами весьма силно, вовся сказат, суммо^{*} дѡкоголосно, аки на нехристі-янь, гвалтовнимъ и нечаяннымъ способомъ, с приступомъ ружейнимъ и бранню скверноречистою самою богомерзкою, между чѣмъ рѣчь и потекла в асаула: “Гядитѣ^{**}, якъ разъ к ружжу”. И стали все с ружемъ и спицами^{***} подходит прямо на дворъ мой, до мене, нижайшего (а того для, что по н(ы)нѣшнему времени весни Божескимъ ізволеніемъ за подгопленіемъ водостнимъ оніе слободки обиватели все попережжали были в дворъ мой прожит до времени), которія вышшеозначеннія запорожци, нахалствомъ переехавши, закричали на атамана: “Невѣрній вражій сину! Ти тута осадчій?”. А прежде того своего пере-езду такъ приумничили^{4*} еще на заднѣпрской тогобочанской своей сторонѣ в селѣ Камянки. Атаману отдали приказ найсрогѣшій, даби все імѣющіеся обы-

* Від лат. “summo” – надзвичайно.

** Так у документі треба “глядитѣ”.

*** списами.

4* Від “умнити” – зменшити, принизити.

вателськіє човни собравъ въ едно мѣсто, что ж не повѣряя на него^{*}, и сами съ атаманомъ тщились по намѣренію всему собрать и учредить карауль того для, чтоб не дать языка, и такъ инсператѣ^{**} прискакали и без усега взяли въ почакнѣ^{***} атамана битъ-волочить нещадно, и обивателей своеобично, по-запорожскому, до суцнаго поврежденія живота челоувѣческаго. Которія бросились в каюки на воду, за тими на свойхъ чолнахъ ловит, с криком скверноречистим, болно бранят: “Куди невѣрной вражій сину! И ружиною ниволно застрѣлю!”; и полапавши в берегу, взяли бит-волочит, и еще другихъ искают в двору моемъ // **арк. 2зв.** по всемъ мѣстамъ везде, и по всемъ дворамъ обивателскимъ порожнимъ, по горѣщамъ хатнімъ и по сторонамъ околкружно слободки гдѣ найдутъ – быть того б нещадно. Інія кричатъ: “Гдѣ еще вашъ пѣпъ, синъ вражій? Сего попа з-завѣтру убити б!”. И закричали: “Палгѣте сего-такого хату!”. И к женѣ моей з дѣтми малими з нагайками, кричатъ: “Секая-такая, невѣрная, мурая^{4*}! Гдѣ твой попъ, вражій смнъ? Заховала еси попа?”. И запаливши, и с огненними вѣхтями и головнями бегають, и и говорят: “Всех вастъ, сини вражіе, випалимъ, вам то кажется: тутъ, на нашихъ войсковихъ облоствастяхъ^{5*} жити будетъ^{6*}, чтоб вашъ духъ не остался, невѣрніе вражіе сини; не велимо вамъ лѣса рубать, земли похатъ, на водѣ нашей користоватся от рибной добичи и пити, воя б тут на нашей землѣ не било б, а ежели хочете жити, то нам битѣ челом, чтоб вам позволили и под ласку б свою войсковую приняли”. И потом закричали на атамана: “Атаманѣ, вражій синѣ! Гдѣ череда и ватаги овечіе? Сей часъ би еси тутъ нам пригнал!”. И погнали атамана въ поле за скотом, также и сами бросились и пригнали в слободку весь скотъ. И атаманъ взялъ чернихъ двое барановъ и смушковъ чорнихъ несколько дават им въ честь, то оной осауль закричалъ: “А що ти се сину вражій, осадчий атаманѣ, даешь?”. И начел онаго по головѣ списомъ битъ и розбилъ до кровѣ, и все с ним взяли волочити, топгати безмилостивно бити и кричатъ: “Воли колѣте и в каюки наваливайте”. Обаче же видят то, что въ лотки неболшіе воловъ не подоймутъ, то его кобана годованого большого близ хати в двору застрѣлили, також и обивателскихъ барановъ набравши сколко хотя, взявши с собою на тот бокъ Днепра увозит намеревають. Атаманъ же в небитности моей того времени въ дому стал у означенаго асаула просит: “Пане асауле, пожалуй, не обижай н(а)шего отца духовнаго і попадѣ его и дѣтѣй малолѣтнихъ не лякай^{7*}, понеже ему и такъ скорбъ, и послѣднѣ все три конѣ его недавном времени с станѣ^{8*} вивели, и вола, пѣшгъ остался³. Отехалъ в хутори коня обискат купит и до Полтави ехат для д(у)хувнихъ нуждъ. Он приехавши вамъ будет бл(а)годарит”.

* “На него” дописано над рядком

** Від лат. “insperato” – неочікуваню всуперечочікуванням

*** Можливо, від “чакан” – рогіз.

4* Мурий – брунатний із ластовинням на обличчі.

5* Так у документі треба “кажется”.

6* Тобто “досить”.

7* “Не лякай” дописано над рядком

8* Так у документі треба “стайнѣ”.

Реченной асауль въ отвѣтъ закричалъ до его, атамана, и списом до груди: “Хочь, и с тебе мяса самого, вражий сину, нароблю”. Другіе же его товарищи бегаютъ всюду, стрѣляютъ по двору, и знову закричали и побежали в хату к попадѣ моеї з нагайками: “йсти давай”, которихъ накормила, и, наившия, говорятъ: “Заховала еси попа. Велю хату палит”. А потомъ побѣгли за собаками и собаку подкололи, плечо сквозь списомъ, и говорятъ: “Проклятіе вражіе невѣрніе сини безпанские! Се только лишь вамъ цвѣтъ, а еще ягодъ нѣтъ”, и в колоколь бють, кричатъ: “Отидѣте, невѣрніе вражіе сини безпанские!”. Оной же атаманъ, Никита Безкровной, въ отвѣтъ сказалъ: “Пане асауле, а Б(о)гъ вѣсть, ми люде небезгласніе, обстоймъ тутъ в поселеніи покойного брегадира Опачинина в вѣдомствѣ у жени его, г(ос)п(о)жи брегадиршой Опачининовой, по ревѣзій войсковой Енеральной канцеляріи причислени к сотнѣ Орлянской, порціоннія ж и раціоннія на консистентовъ деньги по расположенію съ полковой Полтавской канцеляріи ежегодно взыскаются, також и подати указніе же отдаются нами”. И закричали: “У васъ-де есть двѣ бочки горѣлки!”. И атаманъ сказалъ: “У насъ-де двохъ бочокъ горѣлки не било // **арк. 3** і тепер не имѣется нѣчего, что и побожитис не со грѣхомъ”. И закричали: “Вражий сну атамане! Иди с нами на той бокъ”. И изнову, за третьей разъ, въ хату мою убѣжали и стоящій с водою казанъ мѣдній вѣдорковой вѣхвотивши, виливши воду, сѣвши в лотку з добиччу отехали, и атамана взяли, и отездя: “Вамъ то – говорятъ, – вражіе сини, послѣдне, а за другой разъ якъ переѣдемъ, то вже не здивуйте, за добра ума розходтєся, а ежели прийдте, вражіе сини, и поклонѣтєся нам, то ми васъ приймем, и будемъ писати до Сѣчѣ, к велможному кошовому, чтобъ васъ принято до ласки, а коли, вражіе сини, живѣте, да не пийте нашей води, лѣса не рубайте, землѣ не пахайте, и въ водѣ не користуйтеся от рыбной добичи”. А когда же переехали на ту сторону Днепра с атаманом, и атамана взяли къ полковнику койдацкому⁴ ж, то он, полковникъ, закричалъ: “Ти, атаман брегадировский осадчой? Я еще зайду сам к вам* и поступлю с вами колмлицкою** любовію. Як застану полено дровъ въ дворѣ, то пар двѣ воловъ или вѣвес скот займу, или кого на полѣ поймаю с плугомъ, воли забєру, или кого на водѣ поймаю, или кто поймаетъ и приведет ко мнѣ, не без лиха ему будєтъ, приграждаю тебѣ и приказую: на заутренній день чтобъ еси к нам до Кодаку въ поланку с мужиками приездил вислухат указа, не дожидай, пока вам будєтъ лихѣ”. Обаче же я, нижайшій, слиша и получа, прибивши в домъ свой, от онихъ обивателей и от жени моеї таковоє пристрастіє, обиди и разорєніє нечаянноє и побой таковыми запорожцами, ощущая себє в той сторонѣ по способности неотемлемое защищеніє и оборону, по обичной своей должности*** з падежемъ доземнимъ раболѣпнимъ и слезнимъ, в силѣ височайшего указа об вишеписанномъ всемъ от онихъ мною полученному, в том числѣ, и обивателємъ реченной слободки на сихъ званія запорожскаго нападатель за для предслѣдующаго времени с нижайшею моею покорностію Старосамарскаго правленія всехъ низовихъ днепро-

* Далі одне слово не вдалося прочитати

** Так у документі треба “колмлицкою”.

*** “Своей должности” дописано на лівому полі.

вихъ постовъ главному коминдиру, обрѣтающемуся штапу к гварнизонним^{*} делам от себе обще зъ обивателми доносил все вишшеизобразуемо, и просил гдѣ надлежит представить, також с нижайшею моею покорностію и по д(у)ховной командѣ прошу какъ мнѣ, нижайшему, поступат, понеже я, рабъ Б(о)жий и христіанин и по присяжной своей должности вѣрной рабъ и подданной ея імператорскаго величества и на милост всевисочайшой власти бл(а)гонадеженъ обстою во оной слабодки не от нихъ, запорожцевъ при церквѣ Б(о)жой чеснаго Покрова Богородицы, но ѿ преос(вя)щеннѣйшаго архіпастира моего, по рукоположенію блаженнѣй м(и)лости митрополита Квѣвскаго Рафаїла Заборовскаго⁵ грамотою бл(а)гословенъ и опредѣленъ по прошенію за мною, нижайшим, покойнаго брегадира Апочинина. В ней же, Божей церкви от всѣхъ и за вся завсегда моленія и жертва ко всещедрому Б(о)гу приносятся, какъ мнѣ, нижайшему, остановит того чинит не смель без вѣдома властелиновъ мойхъ, також и без свойхъ наслѣдниковъ, оставшихся ихъ обидить опасен по своей должности, такъ как онія запорожники оних обивателѣй реченних, а мойхъ дѣтей духовнихъ по принужденію привлекли и приумничивши к себе взяли, и от кошевого писменним видом утвердили, и атамана нового от себе наставивши, вручили, и в свой компут войсковою, в козаки поуписовали // **арк. 3 зв. 1 я**, видя тоѣ пристрастіе и способ себѣ ненадобной, принужденъ остановит Божую ц(є)рковь и домъ свой за силу преупомянутыхъ ихъ похвалокъ, что всеконечно мене бѣ, нижайшего, вбить, въ той вѣще, что “какъ би^{**} не онъ, попь, сидѣвъ на сей слободѣ, то б давно уже никого не било б здесь, жили прихилися б к намъ”⁶, от многихъ людей сприюющих слышат, и куда надлежит по способности, о том репортоваль, тако и тепер в подтвержденіе репортуо писменно, и егда я из д(у)ховнаго правленія^{***} пріехалъ в реченную Даниловку и до дому своего, то мене, нижайшего, до оной церкви запорожской тот же асауль Сердечной с товарищем не допустили^{4*} и объявили: “У нас-де пѣтъ свой будет, за которим ми послали в Киевъ, которой попь уже и служиль у церкви з ласки войсковою, ми ему позволили”; а церковь отмкнули, уже своимъ замком замкнули и сказали: “Ми тебѣ, отче, не допустим до церкви служит, и ис церкви все ти книги выбрали и утвар. Полковникъ-де в пути, коли хочъ, то пойдь до Сѣчи до пана кошевого”⁷. Я, нижайший, ис тим, получа, з реченной слободки отехал. Того ради да бл(а)говолитъ д(у)ховное Полтавское правленіе битъ извѣстно об вишеписанномъ, и сіе мое доношеніе милостивно велѣтъ до предбудущаго времени принять, и о томъ куда надлежитъ представить.

О семъ покорно просит залінійной слободи Даниловки ц(є)ркви Покрова
Б(огороди)ци попь Сімеонъ Левіцкій

1751 году, 10, юля м(єся)ца

“Поданно 1751 года іюля 19 д. Записавъ доложить”.

ЦДІАК України – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 727. – Арк. 2–3зв. Оригінал.

* Так у документі треба “гарнизонним”.

** “Как би” дописано над рядком

*** “Правленія” дописано над рядком

4* “Не допустили” дописано над рядком

КОМЕНТАРІ

1. Документ дає змогу уточнити час побудови церкви в Данилівці – досі було відомо тільки те, що на 1756 р. вона вже існувала. У 1772 р. церкву було перенесено в село Личкове – центральне поселення Орільської (Личківської) паланки (*Макаревский Феодосий*. Матеріали для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия – Днепропетровск 2000. – С. 512–513; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – С. 283).

2. У 1742 р. Симеон Левицький був рукопокладений з дяконів у священники похідної церкви Святого мученика Іоана Воїнственника Новооскольського полку ландміліції (ЦДІАК України – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 551. – Арк. 2; Там само. – Оп. 1024. – Спр. 727. – Арк. 5).

3. 6 травня 1748 р. Симеон Левицький скаржився в Полтавське духовне правління на те, що у нього, починаючи з 1744 р., запорожці відібрали 13 коней та 10 голів рогатої худоби (ЦДІАК України – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 727. – Арк. 1зв.).

4. На той час полковником Кодацької паланки був Павло Іванович Брехара; у другій половині 1751 р. цей уряд вже обіймав Пархом Чорний (ЦДІАК України. – Ф. 127. – Оп. 1024. – Спр. 727. – Арк. 4; Там само. – Спр. 821. – Арк. 31; Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 6).

5. Рафаїл Заборовський (пом. 1747 р.) – архієпископ Київський, Галицький і всієї Малої Русі (1731–1747), митрополит Київський, Галицький і всієї Малої Русі (1743–1747).

6. У донесенні в Полтавську полкову канцелярію – “особливо же произносили похвалки, чгобего, попа, взявши в лещата бороду, допросить: для чего онъ не советуетъ онимъ обивателямъ прихилятся до ихъ, запорожцовъ” (ЦДІАК України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 4).

7. Йдеться про Якіма Гнатовича Малого, який був кошовим отаманом з 24 червня 1743 р. – упродовж 1744 р., з 25 червня 1748 р. – упродовж 1749 р., з 24 червня 1750 до 24 червня 1752 рр. та з 24 червня 1754 до 1 січня 1755 рр.